

BÁNKI ÉVA

Lobogó sötétség

(Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*)

Tormay Cécile (1876–1937), noha írói kvalitásait teljesen soha senki nem vonta kétségbe, a magyar irodalom nagy elfeledettje. A sokáig a világirodalom rangos alkotójának tartott (Szabó Magda előtt a legnagyobb nemzetközi elismertségnek örvendő) magyar író, aki jelentős szerepet vállalt mind a magyar nőmozgalomban,¹ mind a Népszövetségben² is, ma már radikális politikai nézetei miatt vállalhatatlan a magyar nőírók többségének.

Tormay Cécile ma nemcsak a bal-, hanem a politikai jobboldalon sem kívánatos. Nemcsak kendőzetlen és még a negyvenes években is túlzónak számító antiszemitizmusa okán, hanem úriasszonyos osztálygőgje és elképesztő sznobsága miatt sem. Tormayt – gróf Zichy Rafaelné, gróf Mikes Árminné barátjánőjét – más fajvédő magyar írókkal ellentétben senki soha nem vádolhatta – nem is vádolta – „népies” elfogultsággal, vagy akár a népi kultúra iránti érzékenységgel. Talán ennek is köszönhető, hogy Tormay Cécile-nek, Wass Alberttel ellentétben, ma sincs reneszánsza, a *Bujdosó könyv* kiadására 1989 után csak a Gede Testvérek³ vállalkoztak, ahol Anatole France és Gabriele d’Annunzio levelező partnerének, a Horthy-kor reprezentatív írójának regényét együtt közlik Luzsénszky Alfonz, Bosnyák Zoltán műveivel.

Tormay – aki 1919-től nyíltan hirdette, hogy Magyarország felemelkedésének záloga a zsidókkal, a „zsidó szellemmel” való leszámolás le-

¹ A két világháború közötti magyar nőmozgalom ernyőszervezetének, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) egyik alapítója volt, és mindvégig emblematis alakja maradt.

² Tormay 1936-ban Mme Curie megüresedett helyét foglalta el a Népszövetség Szellemi Együttműködési Bizottságában.

³ Én is ezt a kiadást idézem: *Bujdosó könyv*. Gede Testvérek Bt., Budapest, 2003. (A belső borító szerint a Pallas Kiadó 1920-as és 1922-es kiadása nyomán.) Minden hivatkozásom erre a kiadásra vonatkozik.

het – fasiszta volt. De talán az magyarázza az őt minden oldalról körbevevő hallgatást, hogy fasiszta nőirónak sem elég *szabványos*.⁴ Tormay, akit 1937-ben lesbikus botránnyal vádoltak meg, semmiképp sem nevezhető a konzervatív-keresztény nőideál megtestesítőjének. A *Bujdosó könyv*ben új nőszerepet teremt meg: az izgága, férfiasan jövő-menő, mindenhol összeesküvéseket leleplező „írónő” alakját. Mintha a regénybeli Cécile alakjára a Monarchia végnapjainak legendás újságírója, a világiáró, a Redl-ügyet is leleplező Egon Erwin Kisch lett volna hatással. Tormay összekapcsolja a „mozgalmár” és az (álsruhas száguldó) riportert (többnyire baloldali ihletésű) figuráját a nemzete sorsán aggódó nagyszony szerepével.

De a regénybeli „én” – amelynek mitikus, a jövőendő közéleti szerepvállaláshoz „igazított” dimenziói már az 1919 után színre lépő Tormay Cécile-t ígértek – nemcsak „érező lélek”, „üldözött nő”, 1918–19 „szemtanúja”, hanem a Szentlélek modernkori megtestesüléseként eleven bizonyosság Isten az emberi történelemben játszott szerepére.⁵ A regénybeli én ily döbbenetes szavakkal beszél önmagáról: „A széttépett, a megcsúfolt, a csüggedt hazában, mi, asszonyok vagyunk a hit – mondtam ekkor. – Magam csak egy bolyongó láng vagyok, vigyenek a tüzből, hordják szét a sötétben, világítsanak be vele az otthonaikba...”

Talán a jövőendő közéleti figurának bemutatott regénybeli „én” (főhős, elbeszélő) és a regénynek a két világháború közötti politikai közgondolkodásban betöltött szerepe teszi, hogy a *Bujdosó könyvet* a rendszerváltás után elemző Kádár Judit inkább foglalkozik a szerző politikai szemléletével, közéleti szerepvállalásával, szexuális botrányaival, vélelmezhető pszichikai zavaaraival, mint a mű – egy, a magyar irodalmi hagyományban újszerű írás – nyelvi megformáltságával.⁶

⁴ Tormay, aki a *Bujdosó könyv* alapján nem „hagyományörző” író, valószínűleg 1919 után igen kevés esélyt látott az „értékkörzésre”. Az ő esetében igenis van értelme a „radikális” és a „szélsőjobboldali” megkülönböztetésének. A fasiszta címkét azért tartom elfogadhatónak, mert Tormay minden mértéket meghaladó antiszemitizmusa – noha nem hirdette meg a parlamentarizmus megszüntetését, ahogy a zsidók kiirtását sem – egyfajta teljesen koherens, világmagyarázó elv. Ám Tormay megítélésének nehézségét az is jelzi, hogy Gyurgyák János *A zsidókérdés Magyarországon* című munkájában (*Politikai eszméttörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.) mindössze négyszer említi, jelentéktelen összefüggésben.

⁵ A Szentlélekként megjelenő elbeszélő lehetséges előképeiről a Pető Andrea szervezte informális „nőirodalmi találkozókon” (Pető Andrea, Sipos Balázs, Szarka Eszter) is többször beszélgettünk. Sokat köszönhetek nemcsak a beszélgetéseknek, hanem a későbbi levélváltásainknak is.

⁶ KÁDÁR Judit: Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak. *Kritika*, 2003/3. 9–12. – Ha ma még beszélnek Tormayról, csakis ilyen politikai-szexuális vonatkozásban. Lásd még Onagy Zoltán 2007. áprilisi írását. www.onagy.zoltan.terasz.hu/index.php?id=3009. Utolsó letöltés: 2008. május 30.

Tormay, a regényíró

A Nobel-díjra is jelölt, a század első két évtizedében igen termékeny Tormay Cécile igencsak próbára teszi elemzőit. Nehéz ugyanis összeegyeztetni a korban roppant népszerű „életképek”, történelmi és családrege nyek világát, szerzői tudatát a *Bujdosó könyv*vel. Bár ma is születnek érdekes elemzések Tormay két korai, a századfordulón még a világirodalom jelentős alkotásai között számon tartott *Emberek a kövek között* (1911) és *A régi ház* (1914) című regényeiről,⁷ de ma már nehéz elképzelni, minek is köszönhette korábban sikereit.

Mi tesz egy neobiedermeier írónőt „női Szentlélekké” és egy ma is borzongással emlegetett regény, a *Bujdosó könyv* szerzőjévé? A válasz könnyű: a gyűlölet. A 20. század ismert fasiszta írói alkottak esztétikailag értékes műveket, ám sem Louis-Ferdinand Céline *Utazás az éjszaka mélyére*, sem Ezra Pound *Cantókja* – bármi is volt szerzőjük politikai hovatartozása – nem azonosítható teljes mértékig egyetlen politikai irányonallal. Emellett nehéz is lenne a francia író és az amerikai költő műveit egyszerű személyes állásfoglalásként olvasni, míg a *Bujdosó könyv*ben ezt a vallomásforma is lehetővé teszi.

Tormay Cécile – a szokványos memoárirodalmon túlmutató – szándékait a cím is leleplezi. Ki vagy mi *bujdosik* ugyanis? A főszereplő, a könyvnek titulált regény vagy maga az *igazság*? A kérdés nem könnyű, hiszen a regényben ábrázolt „én” nemcsak egyszerű történelmi szereplőnek, hanem női Szentléleknek, megváltónak is tekinti magát. A címben megidézett *bújik*, *bujdos*, *bujdosó* szó a magyar irodalom egyik „leg-súlyosabb”, szemantikailag egyik leginkább terhelt szava: a „bujdosás” egy létező társadalmi csoport megnevezése mellett a számkivetettek, az igaztalanul üldözöttek epitethon ornansa („Bújt az üldözött, és felé / Kard nyúl barlangjában,”). Petőfi a *bujdosás* biblikus értelmét hangsúlyozza *A XIX. század költőiben* („Pusztában bujdosunk, mint hajdan / Népével Mózes bujdosott,”). Ebben a teljesen innovatív műben a *bujdosó könyv*, a regény sokat mondó címe talán az egyetlen, amelyben Tormay a magyar irodalmi hagyománnyal való folytonosságot vállalja.

De a „bujdosásnak”, a *bujkálásnak* nemcsak politikai vagy vallásos, hanem érzelmi-szexuális értelme is lehet. Tormay az édesanyjának, a re-

⁷ Lásd Bencsik Gábor előszavát: TORMAY Cécile: *Emberek a kövek között*. Kard és Jogar Kft. kiadása, Budapest, 2001; és Pirint Andrea érdekes és alapos esszéje (A régi ház mint kortörténeti dokumentum. Adalékok Tormay Cécile életművének újrafelfedezéséhez. Az *Új forrás* 2006-os esszépályázatára érkezett írás: http://www.jamk.hu/ujforras/0709_12.htm) nem kérdőjelezi meg a korábban a műveknek tulajdonított esztétikai értéket.

gény legmagasztosabb, szinte szerelmes odaadással ábrázolt nőalakjának ajánlja a művet. A szereplő bujdosása, a nagy apokalipszis és számkivettség akkor ér véget, amikor a regény zárójelenetében a *bujdosó* hazatér, és beleomlik vagy inkább bele**új**ik anyja karjába.

Ám továbbra is homályban marad, hogy ki vagy mi *bujdos* hát: a kézirat, az elbeszélő vagy az igazság-e. Mintha 1918–19-ben a rejtőzködés, a „bujdosás” ideje jött volna el: a „jóknak” és az „igazaknak” bujdosniuk kell – köztük a „könyv” kommünárok által üldözött elbeszélőjének is.⁸

Az író nem is regénynek, hanem „könyvnek” aposztrofálja művét, amellyel elbeszélését az autentikus igazság, a kinyilatkoztatás, szinte a *Szentírás* rangjára emeli. Ez a „rang” nemcsak a regénybeli én megfellebbezhetetlen ítéleteivel függ össze, hanem a műben felsorakoztatott számtalan irodalmi utalással is. Hiszen a regények, versek, színdarabok, amivel az elbeszélő, Cécile a bujkálása során „üdíténé” magát – mind-mind elcsepeltek, idejétmúltak. Nem igazi könyvek, nem *könyvek*, csak „szép mesék”. Egyetlen elbeszélés szolgál csak illő tanúsággal: az *Ördögök*, Dosztojevszkij – a mű elején, kitüntetett helyen megemlített – nagyregénye.

A természeti elemek, *a szél, a köd, a napfény, az eső* egész művön végigvonuló megszemélyesítése retorikailag jól illeszkedik a szinte *evidenciákként* megjelenő általános alanyokhoz („*a magyar*”, „*a zsidó*”, „*a város*”, „*a vidék*”). Ezek hatását erősítik az „*azt beszélük...*”, „*azt suttogja az ősz...*” típusú szerkezetek. A regényben egymást érik a bombasztikus hatású, metonímián alapuló („örökös tüntetésekben rángatózik a lázbeteg város...”,⁹ és ehhez hasonló) kijelentések.

Mindez összefügg a szerző már első regényeiben megfigyelhető, sajátos szimbolizmusával is.¹⁰ Tormay már *A régi házban* sem beszélteti a szereplőit, hanem az őket körülvevő presztízs- és műtárgyakkal jellemzi őket, ám ez a technika természetesen nem érvényesülhet egy politikai regényben. Hiszen a *Bujdosó könyv* hiába vonultat fel töméntelen szereplőt, az elbeszélésének nincsenek autonóm egyéniségei, ellentétben Dosztojevszkij polifonikus, nemcsak eszméket, hanem sorsokat is egymásba tükröztető *Ördögök*jével.

Tormaynál a természeti elemek és politikai katasztrófák apokaliptikus színpadán, 1918–19-ben a zsidóság „bűvölő tekintetével” csak a

⁸ A „bujdosóból” később – vélhetőleg nem függetlenül Tormaytól – félhivatalos nemzetkarakterológiai jelszó lett. A német és a magyar mentalitás összehasonlításáról szól Prohászka Lajos a korban nagyhatású műve, *A vándor és a bujdosó*. (LACKÓ Miklós: Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In: Uő: *Korszemlel és tudomány*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 143–219.)

⁹ *Bujdosó könyv*. 193.

¹⁰ Erről lásd HANKISS János: *Tormay Cécile*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1939.

Tormay Cecil (Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtára)

bátor „magyar nő” finom arcéle, gyöngéd tekintete áll szemben. Hiszen mindvégig két szervezkedés párhuzamos – hol titkos, hol nyilvános – történetét olvashatjuk: a kommünárokéét és az ellenforradalmárokéét. De sokáig mintha az élményeit naplószerű feljegyzésekbe sűrítő, a későbbi közéleti szerepre készülő regénybeli „én” lenne az egyetlen, aki mind-

végig mitikus „szempárbajt” vív a zsidóság sátáni tekintetével. Az annyit emlegetett „magyar nőknek”, de még Tormay harcostársainak, a „női összeesküvőknek” sincs életkoruk, egyéniségük, csak nevük – többnyire történelmi nevük.¹¹

Ez az egyéniségeket, osztályokat („dölyfös paraszt”), embercsoportokat a természeti elemek állandóságával felruházó szemléletmód jól illik a *Bujdosó könyv* évszakszimbolikájához. A regénybeli „én” örökösen úton van, rója a pesti utcákat, vagy vidéken utazgat, és ehhez a keretbe – a *Bujdosó könyvből* összeállíthatnánk 1918–19 meteorológiai eseménytörténetét is – illeszkedni látszanak a plasztikusan leegyszerűsített emberi „állandók” is. A típusok, az osztály- és rasszjegyek. És mindenekelőtt a „bűvölő tekintetek”.

Ugyanis ez a transzcendens küldetésre vállalkozó, mindentudó (és rendkívüli módon izgága) „én”, azaz a regénybeli Cécile az egyszerű biológizmus segítségével tudja a Tanácsköztársaságot, a „nagy összeesküvést” leleplezni. A testi fogyatékoság is narratív funkciót kap, az „áruást” magyarázza; például mindjárt a regény elején: „[a] gyűlölet eredete mély volt és engesztelhetetlen, mert nem eszmei ellentétekből, Károlyi organizmusából sarjadt. A degenerált, farkastorkú Károlyi Mihály, a gőgös, féktelenül hiú és tehetségtelen főúr nem tudta megbocsátani az ősnemesi származású Tizsának, hogy tehetséges, erős, tiszta és egészséges [...] A nyomorék irigy gyűlölete volt ez, az erővel, az egészséggel, a sikerrel szemben...”¹² Ez a biológizmus nemcsak embercsoportok, politikai eszmék jellemzésére szolgál, hanem meghatározza Tormay bizarr miszticizmusát, sőt esztétikai nézeteit is.¹³

Ez a testies, gyakran önmaga paródiájaként ható determinizmus ellentétben áll a magyar és európai irodalomra való számtalan hivatkozással. De az ellentét csak látszólagos: a konzervatív tábor írónjóje – mint

¹¹ Az előkelően személytelen, „látomászerűen” elsuhanó arisztokrata hölgyek nemcsak Tormay szublimált vágyképeit vagy éppen ábrázolástechnikája sajátosságait példázzák. A regénybeli nőalakok „elsuhanós” személytelensége azt is jelzi, hogy Tormay milyen ellentmondásos viszonyban van a két világháború közötti jobboldal, a „fehér irodalom” az általa szerkesztett *Napkeletben* is megjelenő női eszményképeivel (erről lásd SIPOS Balázs: „Asszonyfejjel férficélokért...” Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról. In: PALASIK Mária–SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 11–38). Jellemző vagy inkább sokatmondó, hogy Tormay az oly becses „tehetséges” jelzőt egyetlen nővel kapcsolatban használja – mégpedig egy férfival való összehasonlításban –, ez pedig a kommunista Rosa Luxemburg. (*Bujdosó könyv*. 204.)

¹² Uo. 26.

¹³ „A gondolat olyan, mint a vér” – írja épp a művészet kapcsán. (Uo. 421.)

már említettem – szinte minden esetben csak azért hivatkozik kanonizált műalkotásokra, hogy *érvénytelennek* nyilvánítsa őket. Hiszen a *Bujdosó könyv* a szerző történelemfelfogásának megfelelően a történelem *utáni* világ elbeszélése, ahol a tradíció (mindenféle humanista tradíció)¹⁴ lelepleződött és érvényét veszítette. A regény elbeszélője így elmélkedik a történelmi események során megváltozott világról: „A civilizáció csak épületállvány, amelyet teleakasztottak hirdetésekkel, hogy ne lássák, hogy mögötte nincsen épület. Az állvány egyetlen lökésre összedől. Itt már beomlott, és üres telken kószálnak a farkasok.”¹⁵

A *Bujdosó könyv* tudósításnak álcázott vízióiban a felhők mögött megbeszett városok vonaglanak, tekintetek villannak, az „elkínzott” horizont előtt „ösellenségek” vívják ősi harcukat. A szerző zaklatott, lüktető prózanyelvét nevezhetjük expresszionistának is, ám én erősebbnek érzem a romantikus és szimbolikus versnyelvvél való rokonságot; ilyen értelemben Tormay nyelvteremtő fantáziája rokon a nagy ellenség, Ady Endre látomásos költészetével is. Mikor a regénybeli „én” vidéken „bujdosik”, az olvasó úgy érezheti, az „eltévedt lovas” országába jutottunk. Ám semmilyen szimbolikus látás nem kell, hogy az olvasó értse, kit ért Tormay a fő ellenségen: „A nagy, keleties szem, amely ránk nem tudott hatni lenyűgözésével soha, gonoszul figyel most. Követ a tekintetével, amerre járunk, leskelődik, zaklat, fenyeget.”¹⁶

Ezekben a víziókban összeolvadnak fantazmagóriák és valószerűnek tűnő emlényomok. Ám Tormay miszticizmusának semmi köze nincs a zsidó-keresztény hagyományhoz. Ez az irracionalizmussal összefonódó, bizarr, lidércnyomásos, szinte mindig gyűlöletből fakadó megszállottság nem ismeri a kegyelmet, az örömet és a szabadságot.¹⁷ (Egy groteszk vidéki „életképében” jegyzi meg: „A feltámadás itt elmaradt, és a sírásók röhögve ülnek a sírokon.”)¹⁸ Ám a *Bujdosó könyv* nem az emberi megváltatlanság regénye, hanem egy párhuzamos politikai összeeskü-

¹⁴ Érdekes Tormay Cécile-nek, *A régi ház* íróójének a régi épületekről és építészetről szóló fejtegetése: „Gyermekkorom óta szeretem a sokrekeszes ódon bútorok titkos fiókjait, szeretem a furfangosan szerkesztett házakat. [...] Most már tudom, hogy nincs olyan szokás vagy megnyilatkozás az emberek életében, amely mögött támadás vagy védelem ne rejtőznék... (*Bujdosó könyv*. 185.)

¹⁵ Uo. 143.

¹⁶ Uo. 223. A szemmetafora máshol rögeszmésen ismétlődik: „... a keleties szemű démoni bűvölő, amely öngyilkos letargiába zisbasztotta a nemzetet.” (Uo. 260.)

¹⁷ Tormay a történelemről: „Megszámlálhatatlan szál húzódik a történeleken. Némelyik simán, láthatóan fut a felszínen, némelyik eltűnik, kuszálódik, csomók kötődnek rá. A csomókat kibontani nem lehet, mert sötétség van felettük.” (Uo. 226.)

¹⁸ Uo. 280.

vés története. Minthogy a „tetteseket” leleplezik, akár politikai thrillernek is nevezhetnénk.

Ez az egész (alkalmanként igen hatásos) költői prózában előadott összeesküvés-történet akkor is unalmasnak hatna, ha eltekintenénk attól – amitől persze nem lehet eltekinteni –, hogy kevés mű „büszkélkedhet” a *Bujdosó könyv*höz hasonló „gyűlölettöltettel”. A mű csak akkor válik igazán regényszerűvé, amikor a regénybeli Cécile elhagyja a „megrontott várost” és Észak-Magyarországra indul „bujdosni”. A regény második felében megcsillannak Tormay regényírói erényei. Dagályos eszmefuttatások helyett kitaposott cipők, hagymázás „szempárbajok” helyett körbe-körbe járó vonatok. Politikusok helyett névtelen csavargók, koldusok, vasutasok. A Galgaguta–Aszód–Balassagyarmat közötti vonatúton, az egyéni fenyegetettség árnyékában – „milyen kényelmes lenne, ha az az asszony ott kölcsönadná az arcát”¹⁹ – eltörpülnek a korábbi látomások. Tormaynak nincs érzéke a cselekménybonyolításhoz, viszont mesteri atmoszférateremtő. Groteszk vidéki életképei („halálképei”) a kései olvasót már-már Krasznahorkai vagy Tar Sándor néhány leírására emlékeztethetik.

A *Bujdosó könyv* nemcsak témája vagy a benne megrajzolt új nőszerep, hanem a szerkezete miatt is radikálisan újszerű. Ha utal is a magyar elbeszélő hagyományra, azt – ellentétben például Wass Alberttel vagy Szabó Dezsővel – csak a tagadás gesztusával teszi. Míg ma a 19. századi narratívákhoz való visszatérést, azok játékos vagy épp ironikus felidézését, a Mikszáth-, Jókai-hagyomány „kibeszélését” kártékony maradiságnak, a régi Magyarország visszasírásának tekinti a kortárs magyar kritika egy része, addig érdemes tudni, hogy elsőként épp az ultraradikális Tormay Cécile állította, hogy 1918–19 után mindenféle elbeszélői hagyomány értelmetlenné vált.²⁰ Azaz a hagyományos magyar elbeszélésformák oly mértékben kötődnek a régi Magyarországhoz, hogy a „megváltozott világ” másfajta elbeszélést kíván. Hogy egyes elbeszéléstípusok politikai törekvések álarcjai volnának? Ez a marxista esztétikára is hasonlító felfogás egybecseng Tormaynak a civilizációról mint pusztá „épületállványról” vallott pesszimista koncepciójával.

¹⁹ Uo. 339.

²⁰ A hagyományos nőirodalom is idetartozik. Az elbeszélő a nagy előd, Kafka Margit olvasása közben érzi, hogy a „halál gondolata járt a szép élő könyv felett”. (Uo. 152.)

Tormay, a krónikás

A *Bujdosó könyvet* Tormay kortárs (vagy akár mai) olvasói nem első-sorban regénytechnikai újításai vagy éppen az újfajta nőszerep miatt értékelték vagy utasították el. Kérdés, hogy egyáltalán fikcióként, vagy elfogult, de azért mégiscsak „hűséges” tanúvallomásként olvasták-e? Bár a regény a naplóforma ellenére sem tekinthető dokumentarista beszámoló-nak – hiszen nincs oly fürge riporter, aki egyszerre ennyi helyen megfordulhatna –, ám a regénybeli író-ó egyfajta tanúvallomásként tárja elénk tapasztalatainak summáját. És ez az *én* a kortárs olvasók számára egyértelműen azonosítható Tormay Cécile-lel, az íróval és közéleti szereplővel.

Ám történelmi vagy társadalmi regények szerzői ritkán öltöztetik fiktív elbeszéléseiket személyes tanúvallomásoknak. Így aztán a legnaivabb olvasók is másképp tartják „igazságnak” Andrej és Natasa szerelmét, mint Tormay és Tisza párbeszédét, noha lényegét tekintve – valószínűleg – mind a kettő fiktív. A *Bujdosó könyv* olyan tényirodalomnak álcázott fikciós elbeszélés, amely igényt tart a dokumentarista hűségre, miközben él a fikciós próza összes retorikai eszközével: elvarázsol, szuggerál, megjelenít. Ennek a „boszorkány-újságírásnak” pedig bevallott célja: uralom az *idő* felett, vagyis 1918–19 emlékezetének „megformálása”. „A szavak kulcsok – írja Tormay –, ki lehet velük nyitni a jövőt.”²¹

A regénybeli „bujdosót”, a pesti utcákon ide-oda cikázó, magát Szentlélekként kijelentő Cécile-t nehéz valóságos politikai szerepben elképzelni. Márpedig a valóságos Tormay igen fontos társadalmi megbízatásokat töltött be (MANSZ, *Napkelet*) már a húszas években is. Ez a későbbi szerepvállalás is – az olvasók szemében – a regény hitelességét, tanúvallomás-értékét erősíthette. Én Tormay 1919 utáni közéleti tisztségeiből nem arra következtetek, hogy ő 1918–19-ben „dróton rángatott” figura lett volna, vagy hogy nem találhattak volna megfelelőbb hölgyet a reprezentatív „író-ó” szerepére, hanem hogy a Horthy-kor egyfajta politikai ellenőrzés alá akarta vonni – nemcsak Tormayt, hanem az általa képviselt, a nőmozgalmakban eltűrt politikai radikalizmust is.²²

Ám azt állítva, hogy az események *úgy* és *akkor* nem történhettek meg, nem Tormay Cécile jogát akarnánk (utólag) az állásfoglalástól elvitatni. Egy regény értékét az sem csökkenti automatikusan – és természetesen

²¹ Uo. 160.

²² PETŐ Andrea: A konzervatív női politizálás története Magyarországon. In: Uő: *Napasszonyok és holdkissasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alakzata*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

nem is emeli –, ha szerzőjének irodalmon kívüli ambíciói vannak: ha saját szerepét akarja misztifikálni, vagy akár a magyar középosztály gondolkodását megváltoztatni. És azt sem gondolom, hogy bizonyos osztályok tapasztalatai eleve kirekesztendők volnának, vagy hogy Tormay „retrográd” származása (nagypolgári-dzsentri sarj volt), vagy iskolai végzettsége miatt nem is alkothatott „reális képet” 1918–1919-ről.²³

Vajon létezhet-e a regényirodalomban vagy akár a történelmi beszámolóokban „elfogulatlan” tekintet? És igaz-e, hogy csak egyes korszakok kutatói írhatnak társadalmi vagy történelmi regényeket? Ezeket a kérdéseket egy, a két világháború közötti közgondolkodást ennyire meghatározó (és sokkoló) regénynél mégsem tartom teljesen értelmetlennek. A *Bujdosó könyv* egyetlen, de invenciózus alkotás, amelynek művészi értékei azért a regény „korszakos jelentőségét” nem támasztják alá.

Nyilván más okoknak is szerepet kellett játszaniuk abban, hogy Tormaynak – mint majd bizonyítani próbálok – sikerült máig ható érvénnyel „felülírnia” 1918–19-et. Ezek a mozzanatok: az első világháború lélektani hatásának alábecsülése, a haza és haladás konfliktusának rávetítése a tízes-húszas évekre, a történelmi osztályok felelőségének elkendőzése. Közvetett módon Tormay azokat is legyőzte, akik ma a nevét sem hajlandók kimondani. Ha a Tanácsköztársaságról szóló munkákat olvasunk, az lehet az érzésünk, mintha Tormayt „hallgatnák el” vagy éppen Tormayval szemben „védekeznének”.

Tormay közvetlen módon persze a két világháború közötti magyar jobboldal gondolkodására fejtette ki hatását. Ennek ellenetmond, hogy Tormay antiszemizmusával semmiféle „decens” célozgatás nem fér össze, ráadásul az ő rögeszmés zsidózása inkább illik a negyvenes, mint a húszas évekhez. De a legtöbb antiszemita talán akkor sem hihette *egészen*, hogy minden zsidó bomló hullához vagy varangyos békához hasonlít... Ám én úgy vélem, a *Bujdosó könyv* épp az ilyen „ismerek egy-két rendes zsidót is” típusú antiszemitákra lehetett „felszabadító” hatással: hiszen Tormay antiszemizmusa oly döbbenetes, hogy *hosszá* képest a legtöbb antiszemita akkor is mérsékeltnak érezhette magát.

Természetesen tudnunk kell, hogy a hivatalos politika a húszas években „kivonta a legitimizmust a politika hatóköréből, és egyleti, nem hivatalos szintre süllyesztette”.²⁴ A *Napkelet* főszerkesztőasszonyának, Tormay

²³ KADÁR Judit: i. m. 9–12.

²⁴ PETŐ Andrea: „Minden tekintetben derék nők”. A nők politikai szerepei és a nőegyletek. In: NAGY Beáta–S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997. 268–278.

A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének küldöttsége Rómában, ahol átadták Mussolininek a MANSZ ajándékát, egy halasi csipketerítőt. Balról a második Tormay Cecil (Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtára)

Cécile-nek 1918–19-ről szóló „beszámolója” a nyilvánosságnak ezt a „nem hivatalos”, de mégiscsak létező – a nőmozgalmak által elfoglalt – terét demonstrálta, mint se nem hivatalos, se nem ellenzéki vélemény.

Ám a *Bujdosó könyv* hatása nem lehetett volna ilyen meghatározó, ha szerzője nem játszik rá valóságos történelmi tapasztalatokra: a pusztulással való közvetlen találkozással, a háborút követő csalódással, a társadalmi kötelékek meggyengülésére és a jövőtől való irracionális félelemre. Nyilván nagyon sokan – és nemcsak a frontot megjárt katonák – érezhették úgy, „mintha fátyolon át látnám az egészet”,²⁵ amely oly erejű érzés, hogy a „gondolatok egyszerre megállnak a fejemben és nem mernek haladni”,²⁶ vagy (és ez igen gyakran visszatér a szövegben) „nemegyszer saját valóságom tűnik fel mesének”.²⁷ (Ezt a lelkiállapotot kevés magyar író rögzítette ilyen szuggesztíven.)

1918-at követően írtak az első világháborús „katonaélményekről” regényeket, de hiába voltak ezek a maguk korában sikerkönyvek, mint Zilahy Lajos *Két fogoly* című regénye vagy Tersánszkytól az *Egy ceruza története*, nem kerültek be a kánonba, és Kuncz Aladár *Fekete kolostorát* kivéve, mára már kevésbé értékes műveknek számítanak. Mintha az első világháborúnak nem lett volna „nagy írója”. Felvethető, hogy talán a húszas évek erősen átpolitizált irodalma (Tormay, Szabó Dezső, de nem bűn idekapcsolni Kosztolányi *Édes Annáját*) is segített elfedni a háború összépibb, de azért mélyen egzisztenciális tapasztalatait.²⁸ Így sikerülhetett baloldalon az első világháborús traumát a Tanácsköztársaság elbukásával, jobboldalon pedig a Trianon-traumával összemosni.

De nemcsak az első világháborús élményanyag átértékelésével alkotott Tormay, a „krónikás” maradandót. Hiszen ő bármilyen nosztalgikus lenézéssel is viszonyul a 19. századi magyar politikai gondolkodáshoz, mégis rávetíti a haza és haladás problémáját a 20. század első évtizedeire. Tulajdonképpen – csak épp negatív előjellel – a „csőcselék” felkarolásával vádolt kommünárokat Tormay is társadalmi reformereknek tekintette. (Hiszen antiszemitizmusa sem fedheti el, hogy a „dölyfös paraszttal” taktikai szövetséget sürgető Tormayt mekkora osztály-

²⁵ *Bujdosó könyv*. 292.

²⁶ Uo. 324.

²⁷ Uo.

²⁸ Angolszász nyelvterületen ma is születnek az első világháborúról szóló sikerkönyvek. 2006-ban a kanadai írószövetség díját Joseph Boyden nyerte a kanadai hadsereg kötelékében szolgáló, indián származású – lövészárkokban megtébolyodott, morfiumra rászoktatott, németeket skalpoló – mesterlövészekről szóló regényéért, a *Három nap az útért*.

gyűlölet fűtötte.)²⁹ Számomra ma is kérdés – noha tudom, hogy a kommunárok mereven elutasították mindazt, ami a régi Magyarországra emlékeztetett –, hogy a Tanácsköztársaság hívei milyen alapon és milyen mértékig tekinthetők (akár reformkori értelemben) „haladóknak”.

A kulcs: a kiegyezés utáni évtizedek, a(z akkori) társadalmi rendszer megítélése. A radikális író és a Tanácsköztársaság híveinek régi Magyarország-képe nagyon is hasonló: egyik sem lát semmi követnivalót a dualista korszakban. A kommunárok velejéig romlott, roskatag urambátyám világnak látták a századfordulós Magyarországot, míg Tormay – elfeledkezve arról, hogy a dualista évek nemcsak a zsidó kispolgárságnak, hanem a birtokos parasztságnak is hallatlan gazdasági-társadalmi lehetőségeket biztosított – a bűnös és jövőbe nem látó elpuhultság korszakának tartotta. A *Bujdosó könyv* – amely nemcsak a Tanácsköztársaság, hanem a századfordulós liberalizmus bírálata is – radikalizmusát egyfajta „hagyománytalanságra” építi.

Ám van a Tanácsköztársaságnak egy olyan vonása, amelyről Tormay egy szót sem ejt – és amelyről a mai történelemkönyvek többsége is hallgat –, ez pedig nemzedéki jelleg. Azaz a dualizmuskori Magyarországgal szembeni ellenszenvnek lehettek szubjektív, kulturális okai is. Míg a monarchia politikai elitjét komoly öregurak testesítették meg – középtűt a császár-királyjal –, addig a magyar fiatalok (már akkor is) a márciusi ifjakon és az apa testamentumával szembeforduló Baradlay fiúk lázadásán nevelődtek. Anélkül, hogy párhuzamokat keresve belebonyolódnánk a 20. századi magyar társadalomtörténetbe, könnyen beláthatjuk, hogy a vörös diktatúra néhány (természetesen nem minden) szertelenségét könnyű értelmezni ezzel. De Tormaynál a „vörösöknek” – ahogy egyébként rajta kívül senkinek – nincs személyiségük, így természetesen életkoruk sem. A Tanácsköztársaság néhány, akár viccesnek ható rendelkezéséből (kötelező szexuális felvilágosítás – egy kivérett, boldogtalan országban) így lesz Tormaynál szándékos merénylet a józan ész ellen. Pedig a kommünnek ezek a – tulajdonképpen a későbbi évtizedek ifjúsági forradalmaira emlékeztető – sajátosságai rögtön szembetűnnek, ha nem a véreskezű Szamuely Tibort, hanem a fehér tiszteket Dosztojevskij-olvasmányokkal átnevelni akaró, huszonegy éves Sinkó Ervint³⁰ és a vele egykorú figurákat tekintenénk a forradalom emblematisz alak-

²⁹ Ez – a magyar reprezentatív, keresztény nőmozgalomban, a MANSZ-ban is képviselt előítélet – meghatározhatta a közéleti szerepre vágyakozó, nem úri középosztálybeli nők nyilas párt felé fordulását. (PETŐ Andrea: *„Minden tekintetben derék nők”*. I. m. 268–278.)

³⁰ Sinkó Ervintől lásd HAMMERSTEIN Judit: Szovjetunió és az utazások. Egy optimista feljegyzései Moszkvából. *Egyenlítő*, 2007/7–8. 66–72.

jainak.

Az elcsatolt területek visszafoglalására (Északi Hadjárat) fegyveres harcot folytató vörös diktatúra *hazafiatlanság*ának bemutatása Tormay érvelésének sarkalatos pontja. Nem mellékes, hogy nemcsak „látnokként”, „Szentlélekként”, hanem a hadjárat idején a Felvidéken tartózkodó szemtanúként is tanúságot tehet amellelt, hogy minden látszat *ellenére* a Tanácsköztársaságnak nem lehettek hazafias célkitűzései. Tudva persze, hogy a résztvevők számos (nem mindig hazafias) okból csatlakoztak a felvidéki hadjáratához, velük szemben az apátiába süllyedt vagy régi előjogait hajtogató történelmi osztályok aligha látszanak a haza védelmezőinek. Bármilyen abszurd is – magyarázza Tormay Cécile –, a magyar hazafiaknak hazaszeretetből *kellett* a Balassagyarmatra bevonuló csehek mellé állni: „A város ma éjjelre várta a támadást. Várta... a cseheket. Őrülten hangzik és mégis így van! Pedig az elmúlt télen, amikor Károlyi Mihály kinyitotta a határokat, és a rabló szomszédok kényelmesen vonultak be az ájult és megkötözött magyar városokba, Balassagyarmat volt az egyetlen, amely fegyvert fogott és kiverte a rablókat.

Szörnyű fordulás...”³¹

Tormay egy pillanatig sem tagadja a történelmi osztályok, a történelmi osztály *férfitagjainak* felelősségét – de *ők*, a hagyományos elit tagjai vajon mit is tehettek volna egy ördögi összeesküvéssel szemben? Tormay Cécile szerint épp az „összeesküvés” emberfeletti mértéke, sátáni jellege ad felmentést az uralkodó osztály gyávaságára és tehetetlenségére. A *bujdosásra* is talán... Hiszen nevetséges lenne, ha a történelmi osztályok nemzetiségek, munkások és parasztok előtt hátrálnak meg...

A világháborút és a békekötést követő pszichikai és társadalmi összeomlás rajzából így lesz egy ördögi összeesküvés története.

³¹ *Bujdosó* könyv. 344.